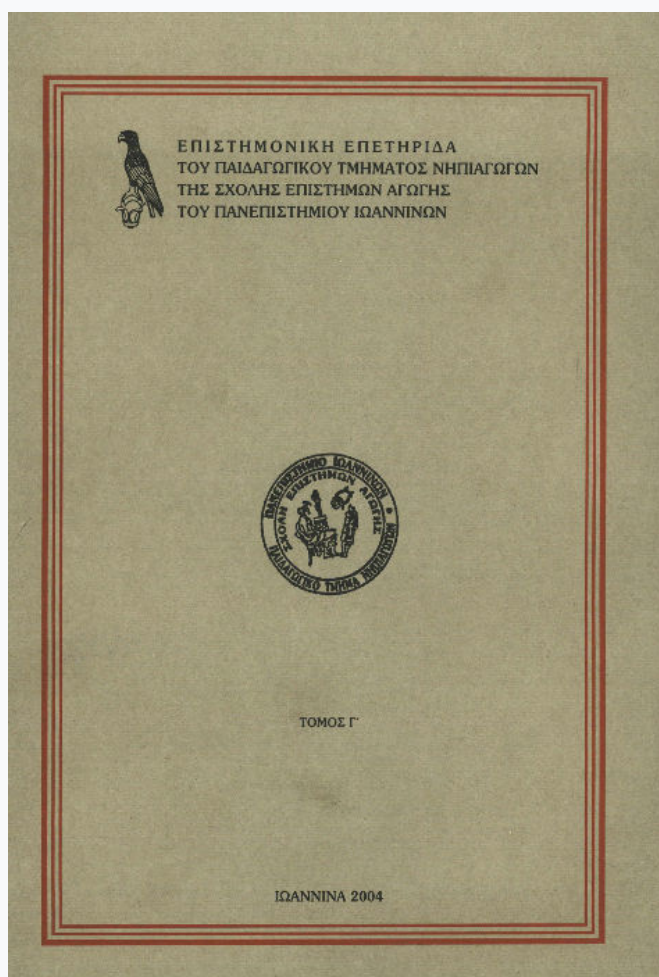

Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Τόμ. 3 (2004)

Η μάθηση στην εποχή των αλλαγών

Σπύρος Χ. Πανταζής, Μαρία Ι. Σακελλαρίου

doi: [10.12681/jret.968](https://doi.org/10.12681/jret.968)

Copyright © 2004, Σπύρος Χ. Πανταζής, Μαρία Ι. Σακελλαρίου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πανταζής Σ. Χ., & Σακελλαρίου Μ. Ι. (2015). Η μάθηση στην εποχή των αλλαγών. *Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 3, 95–109. <https://doi.org/10.12681/jret.968>

Η ΜΑΘΗΣΗ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΑΛΛΑΓΩΝ*

1. Εισαγωγή.

Η μάθηση και η εκπαιδευτική διαδικασία βρίσκονται σε μια εξέλιξη επαναστατικής αλλαγής, την οποία δεν είχαμε ζήσει τα τελευταία εκατό χρόνια. Είμαστε στο μέσον μιας δομικής αλλαγής της κοινωνίας, της οικονομίας, της εκπαιδευτικής διαδικασίας μάθησης. Οι νέες τεχνολογίες επικοινωνίας και πληροφόρησης δεν αλλάζουν μόνο τις διαδικασίες εξέλιξης στις επιχειρήσεις¹, αλλά μαζί με τις κοινωνικές αλλαγές ανοίγουν μια νέα εποχή, την εποχή του πλουραλισμού στις σχέσεις της ζωής, (στον τρόπο ζωής), στην ατομική ανάπτυξη και στα κοινωνικά δεδομένα. Οι αλλαγές αυτές πιέζουν να διαμορφώσουμε εκ νέου τους τρόπους ζωής κι τους τρόπους εργασίας².

Πρόκειται για μια ευρεία και σε βάθος διαδικασία μάθησης με σκοπό μια ευφύστερη κοινωνική και παραγωγική διαδικασία και την γενική δημιουργία κοινωνικά και οικολογικά ανεκτών σχέσεων ζωής.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες το σχολείο και η εκπαιδευτική διαδικασία βρίσκονται μπροστά σε μια νέα εξέλιξη, η οποία δεν μπορεί ακόμη να εκτιμηθεί. Μια τέτοια τάση κοινωνικών αλλαγών θα επιδράσει και στο πεδίο της εκπαίδευσης.

§ Η εργασία αυτή παρουσιάστηκε στο 10ο διεθνές συνέδριο της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος με θέμα: «Ελληνική Παιδεία και Παγκοσμιοποίηση». Ναύπλιο 2001.

1. Wyrwa, H.: Die Schule im Zeitalter der Postmoderne - Systemische-Konstruktivistische Ueberlegungen Zur Zukunft der Schule, in: Voss, R. (Hersg.): Schulvisionen, Heidelberg 1998, s. 297.

2. Bildungskommission NRW.: Zukunft der Bildung, Zukunft der Schule, Neuwind, Berlin 1995, s. 24.

2. Η κοινωνία της γνώσης.

Η εποχή μας κινείται από τη βιομηχανική κοινωνία σε μια κοινωνία της γνώσης. Γνώση και μάθηση μετατρέπονται στους σημαντικότερους παράγοντες παραγωγής, τόσο για τον καθένα χωριστά, όσο και για ολόκληρη την κοινωνία. Η οργάνωση και η χρήση της γνώσης (δηλαδή η έρευνα, η επεξεργασία, η μετάδοση, η επιλογή και κυρίως η μετατροπή της σε παραγωγικά ωφέλιμη γνώση) θα είναι στο μέλλον ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα οργάνωσης και διοίκησης³. Η μάθηση μετατρέπεται σε αποφασιστικό και ωφέλιμο όργανο μεταβολών, «σε μια εποχή, όπου διαμορφώνεται το μέλλον - γιατί ακόμη όλα είναι ρευστά»⁴.

Αυτή η αναδόμηση και η διαμόρφωση του μέλλοντος, επιτυγχάνεται μέσα από διαφορετικούς και αντιφατικούς δρόμους. Αν παρακολουθήσει κανείς τις συζητήσεις πολιτικών, οικονομολόγων και καθηγητών, θυμίζουν συζητήσεις οικοδόμησης της βιομηχανικής κοινωνίας. Προτείνουν να αποδεχτούμε αξίες όπως: επιμέλεια, υπακοή, μετριοφροσύνη, υποταγή. Όποιος όμως απαιτεί αυτή την επιστροφή συνειδητά ή ασυνείδητα ως πανάκεια, δεν ξέρει τίποτα από την πραγματική προβληματική, αλλά και δεν κατάλαβε τίποτα⁵. Η λύση να «προσφέρουμε οι ίδιοι περισσότερα», δεν προσφέρεται πλέον σε κανένα τομέα της ζωής ως αξιόλογη προοπτική. Η πείση «να εργαστούμε περισσότερο και να αυξήσουμε τα περιεχόμενα της γνώσης» όχι μόνο πετυχαίνει το αντίθετο, αλλά οδηγεί στη σχολική αποτυχία (στη μείωση της παραγωγής, στην απώλεια θέσεων εργασίας), στην άρνηση, στη βία, ενώ και το κόστος γενικά είναι μεγαλύτερο⁶.

2.1. Το πλαίσιο των προϋποθέσεων.

Νέες δομητικές και ολιστικές λύσεις υπάρχουν, όμως είναι αναγκαία μια βασική ανανεωτική σκέψη. Είναι απαραίτητη η εφαρμογή ριζοσπαστικών καινοτομιών, αντί για εξέλιξη ή ενίσχυση του ήδη υπάρχοντος. Η αλλαγή αυτή απαιτεί παράλληλα μια νέα εκπαιδευτική διαδικασία. Μάθηση, νοητικές και κοινωνικές δεξιότητες (όπως δημιουργικότητα, αυθορμητισμός, ομαδική εργασία), ανάληψη ρίσκου και διακλαδική σκέψη είναι αναγκαία. Η νέα

3. Drucker, P.F.: Die Post kapitalistische Gesellschaft, Duesseldorf, 1994.

4. Drucker, P.F.: ο.π., 1994.

5. Frey, D.: Der Weg aus der Krise. in: D. Decstein (Hrsg.): Wovon wir kuenftig leben wollen, Muenchen 1994, s. 147.

6. Λαφονταίν, Ο., Μύλλερ, Κ.: Μη φοβάστε την παγκοσμιοποίηση (μετάφραση), Αθήνα 1999, s. 48, 49.

κοινωνική και οικονομική δυναμική απαιτεί νέα σκέψη, νέα πολιτική, νέες εκπαιδευτικές διαδικασίες⁷. Δυστυχώς, οι υπεύθυνοι πολιτικοί δεν έχουν ακόμη αντιληφθεί τη μεταβαλλόμενη πραγματικότητα στην οικονομία, στην κοινωνία, στην εκπαιδευτική διαδικασία, για να αρχίσουν έγκαιρα την αναδόμηση. Η κοινωνία μας εισέρχεται σε μια νέα φάση δημοκρατίας. Οι λύσεις που θα προκύπτουν, θα απαιτούν μια ευρεία πλειοψηφία και δε θα επιβάλλονται πλέον από πάνω προς τα κάτω.

Οι διοικούντες αναζητούν τις λύσεις στο παρελθόν, όμως η νέα εποχή απαιτεί νέες απαντήσεις, οι οποίες πρέπει να αναζητηθούν και να αναπτυχθούν από μια ευρεία βάση διαδικασιών μάθησης. Αυτή όμως η διευρυμένη και δυναμική ανάπτυξη προκαλεί στους ανθρώπους ανασφάλεια, τους μπλοκάρει και τους κάνει επιθετικούς, γιατί πρέπει να αλλάξουν τη ζωή τους, τις ικανότητές τους, τις πεποιθήσεις τους⁸. Η ανάπτυξη της προσωπικότητας μετατρέπεται σε ένα θεμελιώδες συστατικό της παραγωγικής διαδικασίας μάθησης σε όλους τους τομείς της ζωής. Η εκπαιδευτική διαδικασία και εξέλιξη της μάθησης στο μέλλον θα αφορά λιγότερο την άσκηση της γνώσης και περισσότερο προσωπικές και κοινωνικές δεξιότητες κλειδιά, όπως: νέους τρόπους συμπεριφοράς, πειθώ και ταυτότητα.

Οι δομές των σημερινών οργανισμών, όπως ενώσεις, εκκλησία, κόμματα, σχολείο, βρίσκονται σε μια κρίση⁹. Η ιεραρχία, η γραφειοκρατία και η έλλειψη δυνατοτήτων για ανάπτυξη και συναπόφαση εμποδίζουν την ενεργοποίηση των μελών και την αναγκαία ευελιξία. Αντίθετα, οι μελλοντικοί οργανισμοί θα αποτελούνται από πολλές επιμέρους, αυτόνομες, συναποφασίζουσες, μονάδες, από δικτυωμένες πολυλειτουργικές ελεύκτες ομάδες, δημιουργικές και καλά καθοδηγούμενες¹⁰. Τέτοιες ομάδες θα υφίστανται για τη λύση προβλημάτων και δημιουργίας, στα πλαίσια ενός δικτυωμένου οργανισμού εργασίας. Δηλαδή, οι νέοι οργανισμοί θα λειτουργούν κατ' αναλογία με τους ζωντανούς οργανισμούς και θα παρουσιάζουν αυτονομία, αυτοδιάθεση, αυτοοργά-

7. Gergen, K.J.: Das uebersaetige Selbst. Identitaetsprobleme im heutigen Leben, Heidelberg 1996, s. 32 κ.ε.

8. Krupp, H.: Riskante Chancen. Das Subjekt zwischen Psychokultur und Selbstorganisation. Soziopsychologische Studien, Heidelberg 1998, s. 7.

—Wyrwa, H.: Paedagogik konstruktivismus iund kognitive Sicherheit. Zur kognitiven Autonomie in ployralistischen Gesellschaftssystemen. Entwurf einer Denkerziehung, Aachen 1996, s. 75.

9. Αφονταίν, Ο. και Μύλλερ, Κ.: ο.π., σ. 9, Bildungskommission NRW, ο.π. σ. 29.

10. Αφονταίν, Ο. και Μύλλερ, Κ.: ο.π., σ. 313.

νωση, αυτοκαθοδήγηση συναπόφαση¹¹. Από την άλλη μεριά παιδαγωγοί (οι δυνάμεις καθοδήγησης) μετατρέπονται σε οραματιστές, συνεργάτες, οργανωτές, αναλυτές και επιταχυντές. Κεντρικός σκοπός του οργανισμού θα είναι, να μαθαίνουν μεταξύ τους και να εξελίσσονται.

2.2. Νέοι και κοινωνικές αλλαγές.

Οι επαναστατικές ανατροπές και κατ' επέκταση οι κοινωνικές αλλαγές, κυρίως στη δεκαετία του '90, άλλαξαν την κατάσταση και το συναίσθημα των νέων για τη ζωή. Η προσπάθεια για νέες δυνατότητες και νέους δρόμους δημιούργησαν περισσότερο ελεύθερο χώρο. Όμως, ένας τέτοιος ανοιχτός, πλουραλιστικός και χωρίς σύνορα κόσμος δεν δημιουργεί μόνο απεριόριστες δυνατότητες και τεράστια δυναμική, αλλά εμπερικλείει κινδύνους (όπως ναρκωτικά, εγκληματικότητα κ.α.) και αποπροσανατολίζει τους νέους. Οι νέοι και ο κόσμος γενικότερα δεν ξέρουν τι τους γίνεται¹². Η τεχνολογική επανάσταση κερδίζει συνεχώς έδαφος και ο κόσμος παίρνει την εικόνα ενός παγκόσμιου χωριού. Δεν υπάρχει κανένα μέρος να κρυφτείς, για να αποφύγεις το πέρασμα αυτού του τυφώνα. Εμείς πρέπει να υπολογίζουμε ότι η νέα τεχνολογική εξέλιξη θα ολοκληρωθεί τα επόμενα 25 χρόνια¹³, όμως η κοινωνική προσαρμογή θα χρειαστεί έναν περίπου αιώνα¹⁴.

Στην εποχή αυτή που συμβαίνουν ριζικές αλλαγές σε όλες τις περιοχές της ζωής, οι νέοι χρειάζονται ένα άλλο σχολείο το οποίο θα συμβουλευεί, θα συνοδεύει, θα οργανώνει, θα καθοδηγεί συντροφικά και δε θα παραπλανά, δε θα κηδεμονεύει, δε θα ωθεί καταπιεστικά προς συγκεκριμένες κατευθύνσεις¹⁴. Νέοι και ενήλικες βρίσκονται αντιμέτωποι με το ίδιο πρόβλημα, δηλαδή, να αντιμετωπίσουν από κοινού τις διαφορετικές προκλήσεις και τη βίαιη εξέλιξη¹⁵. Το σχολείο πρέπει να αποκτήσει νέους τόνους και νέους ρυθμούς. Σ' αυτό το σχολείο, η εμπειρία του ατόμου χάνει την αξία της και αποκτά σπουδαιότητα, η ικανότητα για αλλαγές. Η αγωγή εξακολουθεί να παραμένει σημαντική, ενώ οι μορφές συνεργασίας και ενεργητικής καθοδήγησης συνεχίζουν να είναι απαραίτητες. Η ομαδική εργασία (Teamworking) και η ομαδική μάθηση (Teamlearning)¹⁶ μετατρέπονται σε όργανα

11. Huschke - Rhein, R.: Systemtheorien fuer die Paedagogik. Umriss einer, neuen Paedagogik a, b, Koeln, 1992.

12. Bildungskommission NRW, ο.π., σσ. 25 κ.ε.

13. Peters, T.: Jenseits der Hierarchie, Deusseldorf, 1995, σσ. 31 κ.ε.

14. Hentig, H.: Die Schule neudenken, Muenchen 1994.

15. Herrelmann, K.: Die alten Kinder, Psychologie Heute, 10/1994, σ. 72-77.

16. Green, N.: Was gelernt werden muss, ist Geben und Nehmen. Interview Sueddeutsche Zeitung 25 Jan. 1997.

καθοδήγησης και ανάπτυξης, όπου παρέχεται η δυνατότητα να εναρμονίσουν συλλογικά την παραδοσιακή με τη νέα σκέψη¹⁷.

Εφ' όσον λοιπόν, όλα αυτά, δηλαδή ό,τι κάνουμε, ό,τι πράττουμε, το πως εργαζόμαστε και το τι πιστεύουμε, υποβάλλονται σε μια τέτοια αλλαγή, τότε είναι απαραίτητες διανοητικές (mentale) και καινοτόμες δεξιότητες, αλλά και καίριες ικανότητες-κλειδιά (moderne Schuesselqualifikationen), όπως: δημιουργικότητα, ικανότητα συγκέντρωσης, νοητική και κοινωνική ευεξία (Mind-und Sozialfitness)¹⁸. Οι διαχειριστές και οργανωτές της εκπαίδευσης (Bildungsmanager) μετατρέπονται σε πνευματικούς (Mental-beratern) και κοινωνικούς συμβούλους (Sozialberatern), των οποίων το έργο θα είναι περισσότερο η εξάσκηση (Coaching), η καθοδήγηση (Supervision) και η συμβουλευτική διαδικασιών (Prozessberatung) τόσο στην ανάπτυξη της προσωπικής όσο και της οργανωτικής μάθησης. Οι νέοι προσδοκούν βοήθεια, όχι τόσο με το είδος του περιεχομένου, όσο με τις ικανότητες, οι οποίες θεωρούνται κατάλληλες να περιορίσουν την ένταση της σχέσης ανάμεσα στην αναδιοργάνωση του κόσμου, της ζωής και της εργασίας αφ' ενός και αφ' ετέρου των δικών τους προϋποθέσεων ανάπτυξης, έτσι ώστε να μπορέσουν, σε μια χαοτική εποχή, να βαδίσουν σταθερά το δρόμο τους χωρίς ταλαντεύσεις.

Με τον τρόπο αυτό ορίζονται σημαντικά τα καθήκοντα καθοδήγησης. Καθοδήγηση δε σημαίνει να μπορείς να διαμορφώσεις ένα ανθρώπινο μέλλον, ένα προσωπικό, κοινωνικό μέλλον, με νέες ελκυστικές καθοδηγητικές εικόνες και σκοπούς, με ενδιαφέρουσες ασχολίες (βλ. Peters, T.: ο.π.).

Το σχολείο κατά τον Decker¹⁹ έχει ανάγκη από κοινωνικούς συμβούλους, μεθόδους κοινωνικής επικοινωνίας, μάθησης, ανάπτυξης και παρέμβασης.

3. Αλλαγή της φιλοσοφίας της μάθησης.

3.1. Η σημερινή κατάσταση.

Μαρτυρίες μαθητών:

«Φωτίζει μόνο το σχολείο που καίγεται». «Να καταλάβουμε ένα σχολείο που δε μας καταλαβαίνει». «Ίσως γιατί έφτασα πια να πιστεύω ότι όποιος ανοίγει ένα σχολείο ανοίγει μια φυλακή, αν είναι σαν αυτά που έχουμε σήμερα στις μεγάλες πόλεις». . . «Βεβαίως πλησιάζει ο καιρός που η 'Βαστίλλη'

17. Decker. F.: Teamworking, Muenchen 1998.

18. Decker, F.: Mindfitness, Suedergellersen, 1993.

19. Decker, F.: Bildungsmanagsment fuer eine neue Praxis, Muenchen 1995.

της εκπαίδευσης θα καταρρεύσει από τις κακοτεχνίες όλων αυτών . . . που έχουν αναλάβει την αναπαλαίωσή της. Θα καταρρεύσει διότι πλέον αναγνωρίζεται και διεθνώς²⁰ ότι από την πραγματική προσφορά των μαθητών περνάμε στην πραγματική ζήτηση γνώσεων, και ποιος στη χάρη όποιου πολιτικού και όποιου επιχειρηματία το έχει χωνέψει και προετοιμάζεται γι' αυτόν²¹.

Το σχολείο περνάει σήμερα μια μεγάλη κρίση. Οι προϋποθέσεις έχουν αλλάξει ριζικά. Το παραδοσιακό μάθημα με τον προσανατολισμό του σε γνωστικά αντικείμενα (μαθήματα ειδικοτήτων) δεν ανταποκρίνεται πλέον στη σύγχρονη εποχή²². Υπάρχουν προβλήματα με τα οποία το σχολείο συγκρούεται και δεν μπορεί κανείς να τα λύσει εύκολα. Γι' αυτό η δυναμική και διαφορετική εξέλιξη πρέπει να απαντηθεί πολιτικά, να δοθούν ειδικά αιτιολογημένες και κοινά αποδεκτές κατευθυντήριες γραμμές. Μόνο έτσι μπορούν να αλλάξουν ριζικά τα πλαίσια των προϋποθέσεων για τη σχολική μάθηση και να εξασφαλιστεί για τα παιδιά μια ενεργή και υπεύθυνη διαπραγμάτευση²³. Σήμερα θα πρέπει να ενισχύονται προοδευτικά βασικές ποιοτικές δεξιότητες όπως: νέες τεχνικές μάθησης, ικανότητα για αυτόνομη μάθηση και ακόμη ικανότητα να αντιδρά ο μαθητής με ευελιξία στις νέες απαιτήσεις του μέλλοντος²⁴. Οι βασικές αυτές δεξιότητες αποκτούν μια ιδιαίτερη σημασία, διότι σε μια εποχή που η γνώση ξεπερνιέται πολύ γρήγορα, η κατανόηση μόνο των γεγονότων δεν αρκεί. Η μάθηση μετατρέπεται όλο και περισσότερο στο κίνηγι της ύλης κάτω από την διαρκή πίεση του χρόνου.

Στο μέλλον ο μαθητής θα πρέπει να μπορεί να ρυθμίζει μόνος του τα δεδομένα των καταστάσεων της ζωής του και του επαγγέλματός του. Θα πρέπει, δηλαδή, να αποκτήσει μεγαλύτερη ικανότητα αυτοδιαμόρφωσης και αυτοοργάνωσης (αυτοκριτική, αυτοανάπτυξη, αυτονομία, αυτοανανέωση αυτομάθηση, αυτοαπόφαση)²⁵. Και τούτο θα το πετύχουμε, «αν αλλάξουμε στα σχολεία τις προϋποθέσεις της διδασκαλίας και της μάθησης»²⁶. Ηδη νέα προγράμματα διανοητικής μάθησης και εναργητικές μέθοδοι διδασκαλίας κάνουν δειλά την εμφάνισή τους, όμως παρ' όλα αυτά οι εξελίξεις τρέχουν γρήγορα.

20. "Independent", 21.8.2001, s. 17.

21. Bymagazino, 9.9.2001, σ. 27 κ.ε.

22. Wyrwa, H.: ο.π., σ. 229.

— Bildungskommission NRW: ό.π., σ. 69 κ.ε.

23. Πανταζής, Σ.: Οι αλλαγές στη σύγχρονη κοινωνία και η σχολική μάθηση, Πρακτικά Συνεδρίου Π.Τ.Δ.Ε. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Μάιος 2001.

24. Κοσμούπουλος, Α. Σχισιοδυναμική Παιδαγωγική του Προσώπου, Αθήνα 1990, σ. 44. Bildungskommission NRW: ό.π., s. 95.

25. Decker, F.: Die neuen Methoden des Lernens und der Veraenderung, Muenchen, 1995.

26. GEW - Landesvorsitzender Dahlem, Schwaedische Zeitung 1.12.1995.

4. Στρατηγικές απόψεων για μια μεταεξουθμίση της μάθησης (Νέες δεξιότητες μάθησης).

4.1. Παραδοσιακή και μελλοντική μάθηση.

Σε μια ανοιχτή δημοκρατική κοινωνία, η διαμόρφωση της μάθησης με μελλοντική προοπτική αποκτά διαρκώς μεγαλύτερη σημασία. Νέες ιδέες, δημιουργικές θεωρίες θα συζητούνται πια στην αγορά της κοινωνίας και κατ' αυτόν τον τρόπο θα προκύπτουν λύσεις. Όλες οι κοινωνικές δυνάμεις δείχνουν ενδιαφέρον για τον πλουραλισμό, ταυτόχρονα όμως και μια ομοφωνία για αλλαγές στις διαδικασίες μάθησης²⁷. Και όσο έγκαιρα ο καθένας ως άτομο ή ως οργάνωση επεμβαίνει στις αναγκαίες διαδικασίες αλλαγών, τόσο περισσότερο συνδιαμορφώνει την προοπτική για αλλαγές και τόσο μικρότερο είναι το κόστος των αλλαγών²⁸. Στις διαδικασίες μάθησης θα είναι αναγκαία μια διαρκής αντίδραση προς τη δική μας συμπεριφορά και μια διαρκής προσπάθεια από τον καθένα αλλά και την κοινωνία, για παραπέρα βήματα μάθησης και ανάπτυξης. Αυτό σημαίνει ότι η διαρκής δράση και όχι απλά η αντίδραση και η παθητική μάθηση, αναπτύσσει πραγματικές ικανότητες μάθησης²⁹.

Παράλληλα, η νέα μάθηση με μελλοντική προοπτική προϋποθέτει την απελευθέρωση από προηγούμενες εμπειρίες, συνήθειες και γνώσεις. Δηλαδή, να είμαστε σε θέση να μεταθέτουμε, να ξεσυνηθίζουμε, να ξεχνούμε. Διαφορετικά, οι νέες εξελίξεις θα εμποδίζονται, εξαιτίας ελλειπών ετοιμότητας για μετάθεση και αλλαγή, αλλά επίσης και εξαιτίας του υφιστάμενου άγχους. Γι' αυτό χρειαζόμαστε μεθόδους να ξεσυνηθίζουμε και να μαθαίνουμε από την αρχή, όπως για παράδειγμα τις νευματικές παιδαγωγικές μεθόδους (mentale paedagogische Methoden)³⁰.

Η νέα μάθηση στην εκπαιδευτική διαδικασία δεν αφορά την καθαρή γνώση, διότι εξαιτίας της ταχύτητας των αλλαγών παλιώνει γρήγορα και δε βοηθάει να ξεπεράσουμε τις αλλαγές. Γι' αυτό ακολουθεί άλλα επίπεδα³¹.

Για να αφομοιώσουμε τις μεταβολές θα πρέπει να ανανεώνουμε διαρκώς την εκπαιδευτική εργασία και την προσωπική εξέλιξη. Δηλαδή, θα πρέπει να αναπτύξουμε νέους τρόπους συμπεριφοράς³², όπως ικανότητα για ομα-

27. Bildungskommission NRW.: ό.π., σ. 24.

28. Λαφονταίν, Ο., Μύλλερ, Κ.: ό.π., σ. 18.

29. Decker, F.: u. Baecker, B.: Kinesiologie mit Kindern, Ravensburg 1997.

30. Decker, F.: Mindfitness, Suedergellersen 1993.

31. Decker, F.: Die Neuen Methoden des Lernens und der Veraenderung, Muenchen 1995, σ. 20.

32. Bildungskommission NRW.: ό.π., σ. 103.

δική εργασία, καθώς και ικανότητες κλειδιά, όπως ικανότητα επεξεργασίας πληροφοριών, ικανότητα για συστηματική σκέψη, ικανότητα για διαμόρφωση διαδικασιών κ.λπ.

Επίσης σ' αυτή τη δυναμική εποχή αλλάζουν τα δόγματα, οι πεποιθήσεις και οι ταυτότητες. Γι' αυτό η ικανότητα να μαθαίνεις το νέο αλλά και να ξεμαθαίνεις το παλιό αποκτά πολύ μεγάλη σημασία (π.χ. ικανότητα μάθησης, χαλάρωσης και συγκέντρωσης). Τι ωφελεί για παράδειγμα έναν πολιτικό ή ένα μέσο πολίτη, η κατανόηση της νέας γνώσης όταν δεν μπορεί να επικοινωνεί με τους ανθρώπους και γενικότερα, δεν προσαρμόζεται. Όλα αυτά προϋποθέτουν διαφορετικούς μεθόδους από εκείνες που χρησιμοποιούμε για τη μεταβίβαση της γνώσης³³. Κατάλληλη μέθοδος για τέτοιες διαδικασίες αλλαγών θεωρείται η νοητική ευεξία (Mindfitness) κάτι πολύ σημαντικό αφού κάθε αλλαγή αρχίζει στον εγκέφαλο³⁴.

4.2. Κοινωνική μάθηση.

Στην εξέλιξη αυτή των αλλαγών συνταράσσονται από μια εσωτερική κρίση ανανέωσης και μεγάλοι οργανισμοί (φορείς), όπως είναι το σχολείο, η εκκλησία, τα κόμματα, τα συνδικάτα, οι ενώσεις εργοδοτών κ.λπ. Η ανανέωση και η αναμόρφωσή τους μπορεί να επιτευχθεί μέσω της κοινωνικής μάθησης, δηλαδή μέσω της οργανωτικής τους εξέλιξης. Γίνεται φανερό λοιπόν ότι η ομαδική και η οργανωτική μάθηση (Organisationslernen) αποκτά μια νέα προοπτική σε ανοιχτά συστήματα, τα οποία θα επιτρέπουν τη δυναμική ανταλλαγή με τα συστήματα του περιβάλλοντος (π.χ. πολίτες, κοινωνία), θα επεξεργάζονται νέες δομές και νέες λύσεις απέναντι στις αλλαγές και θα αναπτύσσουν διαρκώς καινοτομίες. Όμως, για να είναι επιτυχής μια τέτοια οργανωσιακή διαδικασία μάθησης, απαιτεί την ενεργό συμμετοχή όλων των μελών τους³⁵.

Η παιδαγωγική διαδικασία του οργανωσιακού αναπροσανατολισμού και της αναδιοργάνωσης της σκέψης, της διαπραγμάτευσης και της θέλησης προϋποθέτουν μια διαδικασία προσανατολισμού, μια εξέλιξη με βήματα απομάχρυνσης και αναμόρφωσης, αλλά και την αναζήτηση των κυοφορούμενων νέων δομών.

Σ' αυτή τη διαδικασία της οργανωσιακής μάθησης, θα αναδομούνται και θα γίνονται ευέλικτοι οι μέχρι τώρα τρόποι σκέψης και διαπραγμάτευσης³⁶.

33. Decker, F.: u. Baecker, B.: Kinesiologie mit Kindern, Ravensburg 1997.

34. Decker, B.: 1993.

35. Λαφονταίν, Ο., Μύλλερ, Κ.: ό.π., σ. 18, 22.

36. Gergen, K.J.: ό.π., s. 298.

Μόνο έτσι μπορεί να προκύψουν προοπτικές για νέες εμπειρίες, να αναπτυχθούν νέες συμπεριφορές, οι οποίες σε συνδυασμό με τις ανάλογες μορφές και μεθόδους μάθησης, ολοκληρώνουν τη διαδικασία της οργανωσιακής μάθησης. Η ποιότητα της προαγωγής, οι δυνατότητες περιορισμού του άγχους και η ενίσχυση της παρώθησης και της ετοιμότητας για εξέλιξη των μελών του οργανισμού εξασφαλίζουν και την επιτυχία του ίδιου του οργανισμού.

4.3. Νέος πολιτισμός αντίδρασης και μάθησης.

Τις απαντήσεις στα προβλήματα και τις κρίσεις δε θα τις αναζητήσουμε στο παρελθόν, αλλά σ' έναν άλλο πολιτισμό αντιμετώπισης και λύσης των προβλημάτων³⁷. Δεν αρκούν διαγνωστικές και αναλυτικές ικανότητες. Χρειάζονται ικανότητες να μαθαίνουμε να αντιλαμβανόμαστε τις αλλαγές ως ευκαιρία και να μπορούμε να λύνουμε τα προβλήματα επιτυχώς. Έχουμε ανάγκη λοιπόν από ένα δομητικό προσανατολισμό με μελλοντική προοπτική αντί της κριτικής και του αρνητισμού. Όχι προσανατολισμό στο παρελθόν, αλλά λύσεις προβλημάτων και οράματα για το σήμερα και το αύριο. Πρέπει να μάθουμε να μην παραιτούμαστε, αλλά να αντιμετωπίζουμε τις αλλαγές, τα προβλήματα και τα άγχη. Αυτό σημαίνει ότι χρειαζόμαστε τεχνικές λύσεων των προβλημάτων³⁸. Δηλαδή, προσωπικές και κοινωνικές μεθόδους εξέλιξης (εξάσκηση (Coaching), καθοδήγηση (Supervision), μέθοδοι νοητικής ευεξίας (Mindfitness-Methoden), νευρονοητικές μέθοδοι (neuromentale-Methoden), αλλά επίσης ομαδικές μέθοδοι εργασίας, όπως για παράδειγμα η εργασία κατά κύκλους (Zirkelarbeit), τα σχέδια προγραμμάτων (Projekte), οι μέθοδοι χαλάρωσης).

Οι διαδικασίες μάθησης στον παραδοσιακό πολιτισμό έχουν έναν διεκπαιρωτικό χαρακτήρα, δηλαδή στοχεύουν απλώς στην αναμετάδοση της γνώσης στην επόμενη γενιά. Στην κοινωνία μας και στους μεγάλους οργανισμούς επικρατεί μια αδιαφορία για την ανακάλυψη ιδεών, για έρευνα σε νέες κατευθύνσεις, για άλλες λύσεις και άλλα προϊόντα³⁹. Μάλιστα, το σχολείο σιωπά τελείως. Στη φάση αυτή των δομικών αλλαγών και ρήξεων, όπου αυξάνει διαρκώς ο κατακερματισμός της γνώσης και περιορίζονται συνεχώς οι καινοτομίες, χρειαζόμαστε ανθρώπους και οργανισμούς δημιουργικούς.

Το πρόβλημα που υπάρχει στην κοινωνία μας είναι, ότι σκεπτόμαστε κυρίως με βάση τα παλαιά πρότυπα, γι' αυτό και καταπνίγεται, μέσω της γραφειοκρατίας, της πίστης στην παράδοση και της αυθεντίας, κάθε απο-

37. Λαφονταίν, Ο., Μύλλερ, Κ.: ό.π., σ. 42.

38. Λαφονταίν, Ο., Μύλλερ, Κ.: ό.π., σ. 42.

39. Λαφονταίν, Ο., Μύλλερ, Κ.: ό.π., σ. 310.

κλίνουσα άποψη, κάθε καινούργια ιδέα και λύση. Το παραδοσιακό, το υποχρεωτικό και το γραφειοκρατικό ελάχιστα ενδιαφέρει. Εάν μια χώρα θέλει να βγει ενισχυμένη από την κρίση, χρειάζεται υψηλό σθένος φαντασίας, δημιουργικότητας και διακλαδική σκέψη⁴⁰. Οι ιδιότητες αυτές ισχύουν και για την εκπαιδευτική διαδικασία. Γι' αυτό πρέπει να απαιτούνται και να προάγονται στο σχολείο, ώστε να δίνονται αφενός μεν περισσότερες ευκαιρίες αλλά και αναγνώριση στον αυθόρμητο μαθητή, σ' αυτόν που γενικά σκέπτεται διακλαδικά, καθώς και στον ονειροπόλο⁴¹.

Το δημιουργικό «προϊόν» είναι αποτέλεσμα μιας δημιουργικής διαδικασίας η οποία προϋποθέτει την ενεργοποίηση τόσο του δεξιού όσο και του αριστερού μέρους του εγκεφάλου. Στο σχολείο μέχρι σήμερα προάγουμε δυστυχώς μόνο το αριστερό τμήμα του εγκεφάλου ενώ θα έπρεπε να συγχρονίζονται αρμονικά και τα δύο. Έχει ενδιαφέρον εδώ να τονίσουμε ότι υπάρχουν αρκετές νέοι μέθοδοι οι οποίες βοηθούν προς αυτή την κατεύθυνση, όπως είναι η εξάσκηση του εγκεφάλου (BrainGym), η χαρτογράφηση του μυαλού (Mind-Mapping), η πνευματική-παιδαγωγική μάθηση (mentalpaedagogisches Lernen)⁴². Δηλαδή, να προαχθούν προσωπικές δεξιότητες όπως ψυχική υγεία, αυτοσυνείδηση, ικανότητα ενέργειας, περιέργεια, ανοχή στις συγκρούσεις και στην απογοήτευση, συστηματική και ανεξάρτητη σκέψη. Απαραίτητη προϋπόθεση θεωρείται ο περιορισμός της καταπίεσης και της ιεραρχίας και η διαμόρφωση ελεύθερου χώρου για δημιουργία και σκέψη.

4.4. Πολιτισμός δημιουργίας.

Μαθητές, φοιτητές, μέλη οργανισμών κ.λπ. αναπτύσσουν καλύτερα δημιουργικές ιδέες, εάν διαμορφώσουμε γι' αυτούς μια χαλαρή ατμόσφαιρα, έναν πολιτισμό δημιουργίας, ένα χώρο στον οποίο αυτοί θα σκέπτονται, αλλά και θα διαπραγματεύονται μέσα σ' ένα κλίμα προτρεπτικό, όπου θα προάγονται οι ανάλογες δημιουργικές ικανότητες μάθησης⁴³. Οι αυστηροί και γραφειοκρατικοί οργανισμοί, τα αυστηρά κλειστά αναλυτικά προγράμματα διδασκαλίας και εκπαιδευσης και η αυταρχική συμπεριφορά καθοδήγησης εμποδίζουν την ικανότητα για δημιουργία. Σημαντικό ρόλο παίζει ο πολιτισμός δημιουργίας, η κοινωνική κατάσταση, οι πολιτιστικές αξίες, οι σκοποί και τα οράματα⁴⁴.

40. Frey, D.: Der Weg aus der Krise. In: Deckstein, D. (Hrsg.): Wovon wir kuenftig leben wollen, Muenchen 1994, s. 149.

41. Αφρονταίν, Ο., Μύλλερ, Κ.: ό.π., σ. 290.

42. Decker, F. u. Baecker, B.: Kinesiologie mit Kindern, Ravensberg 1997.

43. Αφρονταίν, Ο., Μύλλερ, Κ.: ό.π., σ. 19.

44. Αφρονταίν, Ο., Μύλλερ, Κ.: ό.π., σ. 41.

Στην κοινωνία και κατ' επέκταση στην εκπαιδευτική διαδικασία και μάθηση αναπτύσσεται ένας νέος πιο χαλαρός πολιτισμός ζωής και μάθησης, ο οποίος μπορεί να προσδιοριστεί από τις παρακάτω εξελίξεις.

Η μάθηση πρέπει να είναι μια διαδικασία χαλάρωσης και εναλλαγής (π.χ. μέσω μεθόδων, όπως: μικτές μέθοδοι (Methoden-Mix), γυμναστική, εμπύχωση, παιχνίδια και ασκήσεις ευεξίας (Fitnessuebungen)⁴⁵.

Η διαδικασία μάθησης θα πρέπει να παίρνει υπόψη τις ανάγκες των σημερινών ανθρώπων, να αυτενεργούν, να ενεργοποιούνται πολυσήμαντα, να δημιουργούν και με αυτόν τον τρόπο να επιτρέπει και να προάγει αυτοαρμοδιότητα (αυτονομία, αυτοεξέλιξη, αυτοπευθυνότητα, αυτοοργάνωση κ.α.)⁴⁶. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μέσω μεθόδων που προάγουν την ενεργοποίηση και τη διαπραγματεύση, όπως είναι τα σχέδια προγραμμάτων (Projekte), τα παιχνίδια ρόλων, η ελεύθερη εργασία, η μελέτη γεγονότων, Leitexmethoden. Μια τέτοια ελεύθερη, ανοιχτή και κοντά στη ζωή εργασία μάθησης, προάγει την ανάπτυξη βασικών δεξιοτήτων, όπως είναι η ικανότητα επεξεργασίας πληροφοριών, σχεδιασμού, οργάνωσης, λύσης προβλημάτων, συνεργασίας κ.α. και λαμβάνει υπόψη της τις απαιτήσεις του σημερινού ανθρώπου για συμμετοχή, συνεπίδραση και συναπόφαση⁴⁷. Όμως, μια τέτοια προαγωγική και απαιτητική διαδικασία μάθησης απαιτεί μια νέα εικόνα ανθρώπου. Ενώς ανθρώπου ο οποίος δε θα αδιαφορεί, δε θα διστάζει να συμπράττει και να αναλαμβάνει ευθύνες. Μια μάθηση η οποία διευρύνει το χώρο ενηλικίωσης και την αυτονομία, μια μάθηση που δεν περιορίζει την ιδιοποίηση της γνώσης, αλλά δημιουργεί συγχρόνως παρώθηση, ενδιαφέρον, διάθεση και αυτοπευθυνότητα, ενώ ταυτόχρονα δίνει τη δυνατότητα για λύση προβλημάτων, παραγωγικά αποτελέσματα, νέα σκέψη και διαπραγματεύση. Ο σκοπός της μάθησης είναι να μπορείς να σκέπτεσαι, να διαπραγματεύεσαι και όχι αποκλειστικά η γνώση. Με μια τέτοια διαδικασία μάθησης, αλλάζει και ο ρόλος των παιδαγωγών, αφού μετατρέπονται από μεταφορείς της γνώσης σε οργανωτές, διαχειριστές διαδικασιών, οι οποίοι θα έχουν ελευθερία τόσο για προσωπική υποστήριξη όσο και για κοινωνική συνοδεία⁴⁸.

Όσο καλύτερα επιτυγχάνεται η μεταφύτευση αυτών των πολιτισμών δημιουργίας στους κοινωνικούς οργανισμούς (π.χ. σχολείο, πανεπιστήμια κλπ.), τόσο επιτυχέστερα και γρηγορότερα θα μπορέσουμε να υπερνικήσουμε τις διαδικασίες αλλαγών σε όλους τους τομείς της ζωής.

45. Decker, P.F.: Die postkapitalistische Gesellschaft, Duesseldorf, 1994.

46. Bildungskommission NRW: ό.π., s. 107.

47. Bildungskommission NRW: ό.π., s. 113.

48. Decker, F.: Bildungsmanagement fuer eine neue Praxis, Muenchen 1995.

4.5. Περιβάλλον δημιουργίας.

Σημαντικό στη διαδικασία της μάθησης θεωρείται το πλούσιο σε ερεθίσματα περιβάλλον, όπως ενδιαφέρουσες δραστηριότητες, διευρυμένο περιβάλλον, αλλά και τα διάφορα μοντέλα μάθησης, η διαρρύθμιση των χώρων μάθησης, μια παρακινητική ευχάριστη ατμόσφαιρα, για παράδειγμα μέσω χρωμάτων, μουσικής κ.α.

Τυποποίηση προγραμμάτων μάθησης και ρουτίνας σκοτώνουν το ενδιαφέρον. Πρέπει να απομακρυνόμαστε διαρκώς από τη μάθηση διεκπεραίωσης στη μάθηση της μελλοντικής προοπτικής και να ενδιαφερόμαστε για το νέο, το ασυνήθιστο, το σημαντικό για το μέλλον.

Η ομαδική εργασία και η ομαδική μάθηση αποκτούν διαρκώς μεγαλύτερη σημασία⁴⁹. Γνωρίζουν μια νέα αναγέννηση, αλλά με μια διαφορετική φιλοσοφία καθοδήγησης. Μέχρι σήμερα δε ρωτούσε κανείς, αν ο παιδαγωγούμενος διέθετε για την διαδικασία μάθησης αρκετή ενέργεια ή αν η ενέργεια ήταν εστιασμένη στη μάθηση. Προτεραιότητα έχουν οι καθαρά πραγματιστικές υποχρεώσεις. Μάθηση και εργασία δεν είναι πρωτίστως συνειδητές διαδικασίες αλλά γίνονται ασυνείδητα, όπως επίσης και το μεγαλύτερο μέρος της ενέργειας. Άρα λοιπόν, είναι “κεντρική” υποχρέωση του παιδαγωγού να προάγει τις ενεργητικές δυνάμεις του παιδαγωγούμενου και να προσφέρει μεθόδους ενεργητικής μάθησης.

Επίσης εκείνο που απουσιάζει είναι ένας δομητικός θετικός πολιτισμός διαφορών, όπου οι συγκρούσεις (η μηχανή των μεταβολών και των αλλαγών) δεν θα καταστέλλονται και δε θα μεταφέρονται στο συναισθηματικό επίπεδο, ώστε να μπλοκάρουν τη μελλοντική εξέλιξη. Αυτό βέβαια που μας ενδιαφέρει εδώ δεν είναι αυτές καθ’ αυτές οι συγκρούσεις, αλλά κυρίως πώς αυτές οι συγκρούσεις θα διευθετούνται δημιουργικά και συνεργατικά. Γι’ αυτό και οι συγκρούσεις θα πρέπει να θεωρούνται ένα σημαντικό θέμα και πεδίο άσκησης για την εκπαιδευτική διαδικασία και τη μάθηση⁵⁰.

4.6. Ο νέος παιδαγωγός.

Για τις διαδικασίες αλλαγών έχουμε ανάγκη από «προσωπικότητες καθοδήγησης», οι οποίες να κατέχουν την ικανότητα της ενεργητικής αυτοοργάνωσης και σε δύσκολες εποχές, όπως η σημερινή, να αντιδρούν ευέλικτα. Οι σημερινές όμως παιδαγωγικές και πολιτικές δυνάμεις δεν θέλουν να παραδεχθούν την αλλαγή στις αξίες και στην κοινωνικοποίηση και παραμένουν στην παραδοσιακή διαπαιδαγώγηση, δηλαδή, την «από πάνω προς τα κάτω».

49. Bildungskommission NRW: ό.π., s. 201.

50. Bildungskommission NRW: ό.π., s. 111.

Σήμερα, το στυλ καθοδήγησης πρέπει να προσδιορίζεται από κοινή προσπάθεια για ανάπτυξη νέων σκοπών και στόχων, κανόνων, αλλά και από την συντροφικότητα στην από κοινού δράση και διαπραγματεύση. Οι πληροφορίες και οι ιδέες θα πρέπει να κινούνται από πάνω προς τα κάτω και από κάτω προς τα πάνω⁵¹. Η διαπαιδαγώγηση είναι ένας ανοιχτός διάλογος, αλλά με πεινώ. Οι κατευθυντήριες γραμμές και οι διατάξεις θα πρέπει να είναι ευέλικτες και μεταβαλλόμενες. Οι διανοητικές ικανότητες των παιδαγωγούμενων να προάγονται και να αναπτύσσονται διαρκώς, εφόσον οι αλλαγές αρχίζουν στον εγκέφαλο.

Στο μέλλον οι παιδαγωγοί θα ασχολούνται λιγότερο με τη διαμόρφωση του περιεχομένου και την καθοδήγηση στη μάθηση και την εργασία (Διδακτική). Οι παιδαγωγοί θα είναι κυρίως διαχειριστές διαδικασιών, οργανωτές, ειδικοί για πνευματική - στοχαστική ευεξία και διαχειριστές κοινωνικών θεμάτων, βοηθοί της εξέλιξης, ειδήμονες σε αλλαγές και μεθόδους, μνητές, ενισχυτές και συνοδοί της ανάπτυξης, της μάθησης. Θα δημιουργούν το κλίμα και τις προϋποθέσεις για μια επιτυχή μάθηση και θα προάγουν τις δυνάμεις αυτομάθησης, αυτοδραστηριοποίησης των παιδαγωγούμενων, των συνεργατών κ.λπ.

Δυστυχώς συνταγές δεν υπάρχουν για τη συμπεριφορά μας απέναντι στις ριζικές αλλαγές. Εκείνο όμως που θα βοηθήσει περισσότερο είναι η στρατηγική του συνειδητοποιημένου ανθρώπου. Νέες πραγματικότητες και λύσεις προβλημάτων μπορούμε να διαμορφώσουμε μόνο με την επέμβαση στα υπάρχοντα προβλήματα και όχι με μικροϋπολογισμούς, προμελέτες και προσχεδιασμούς. Ετσι θα προκύψει ο νέος πολιτισμός καθοδήγησης και διαχείρισης, δηλαδή, μέσω έρευνας και πλάνης, στη βάση αμοιβαίας εμπιστοσύνης και αυτοσυνείδησης.

Το άγνωστο προκαλεί άγχος, όμως μπορεί κανείς να απελευθερωθεί αν μιλήσει ανοιχτά γι' αυτό. Το στοιχείο που έχουμε μέσα μας μεγαλώνει τη σύγχυση μέχρι να πούμε το όνομά του. Μόνο με την ανοιχτή, αξιόπιστη συζήτηση ξεπερνιούνται προβλήματα και κρίσεις. Όσο μεγαλύτερη είναι η εμπιστοσύνη, το θάρρος, η πεποίθηση για την εξέλιξη του μέλλοντος, τόσο επιτυχέστερη θα είναι⁵².

51. Λαφονταίν, Ο. και Μύλλερ, Κ.: ό.π., σ. 43.

52. Decker, F.: *Fuehren Jugendlicher im Betrieb*, Muenchen 1986, σ. 258.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Bήmagazino, 9.9.2001, σ. 27 κ.ε.

Bildungskommission NRW.: Zukunft der Bildung, Zukunft der Schule, Neuwind, Berlin 1995.

Decker, F.: Mindfitness, Suedergellersen, 1993.

Decker, P.F.: Die postkapitalistische Gesellschaft, Duesseldorf, 1994.

Decker, F. u. Baecker, B.: Kinesiologie mit Kindern, Ravensburg 1997.

Decker, F.: Mindfitness, Suedergellersen 1993.

Decker, F.: Bildungsmanagment fuer eine neue Praxis, Muenchen 1995.

Decker, F.: Fuehren Jugendlicher im Betrieb, Muenchen 1986.

Decker, F.: Teamworking, Muenchen 1998.

Decker, F.: Die neuen Methoden des Lernens und der Veranderung, Muenchen, 1995.

Drucker, P.F.: Die Post kapitalistische Gesellschaft, Duesseldorf, 1994.

Frey, D.: Der Weg aus der Krise. in: D. Decstein (Hrsg.): Wovon wir kuenftig leben wollen, Muenchen 1994.

Gergen, K.J.: Das uebersaetige Selbst. Identtaetsprobleme im heutigen Leben, Heidelberg 1996.

GEW - Landesvorsitzender Dahlem, Schwaedische Zeitung 1.12.1995.

Green, N.: Was gelern werden muss, ist Geben und Nehmen. Interview Sueddeutsche Zeitung 25 Jan. 1997.

Hentig, H.: Die Schule neudenken, Muenchen 1994.

Herrelmann, K.: Die alten Kinder, Psychologie Heute, 10/1994, σ. 72 - 77.

Huschke - Rhein, R: Systemtheorien fuer die Paedagogik. Umrissse einer neuen Paedagogik a, b, Koeln, 1992.

"Independent", 21.8.2001, σ. 17.

Κοσμόπουλος, Α. Σχεσιοδυναμική Παιδαγωγική του Προσώπου, Αθήνα 1990.

Krupp, H.: Riskante Chancen. Das Subjekt zwischen Psychokultur und Selbstorganisation. Soziopsychologische Studien, Heidelberg 1998.

Λαφονταίν, Ο., Μύλλερ, Κ.: Μη φοβάστε την παγκοσμιοποίηση (μετάφραση), Αθήνα, 1999.

Πανταζής, Σ.: Οι αλλαγές στη σύγχρονη κοινωνία και η σχολική μάθηση, Πρακτικά Συνεδρίου Π.Τ.Δ.Ε. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Μάιος 2001.

- Peters, T.: Jeneseits der Hierarchie, Deusseldorf, 1995.
- Wyrwa, H.: Die Schule im Zeitalter der Postmoderne-Systemisch-Konstruktivistische Ueberlegungen. Zur Zukunft der Schule, in: Voss, R. (Hersg.): Schulvisionen, Heidelberg 1998.
- Wyrwa, H.: Paedagogik konstruktivismus und kognitive Sicherheit. Zur kognitiven Autonomie in ployralistischen Gesellschaftssystemen. Entwurf einer konstruktivistischen Denkerziehung, Aachen 1996.